
Biblioteka
ZBORNICI RADOVA

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST

Odgovorni urednik
Prof. dr Momčilo Pavlović

Za izdavače
Prof. dr Momčilo Pavlović
Prof. dr Jasna Turkalj

Recenzenti
Dr Predrag J. Marković
Dr Zlatko Radelić
Dr Zoran Janjetović

Lektura i korektura
Branka Kosanović

Tehnički urednik
Mladen Acković

Knjiga je deo bilateralnog projekta „Između ujedinjenja i razlaza: hrvatsko-srpski odnosi u kontekstu društvenog razvoja dve Jugoslavije 1918–1991“.

ISBN 978-86-7403-223-7

Objavljivanje knjige sufinansiralo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

JUGOSLAVIJA – IZMEĐU UJEDINJENJA I RAZLAZA

Hrvatsko-srpski odnosi u kontekstu društvenog razvoja
dve Jugoslavije 1918–1991

Urednici

Bojan B. Dimitrijević i Mario Jareb

Beograd–Zagreb 2018

„IZBJEGLI SRBI POZDRAVLJAJU FEDERALNU HRVATSKU“ POVRATAK SRBA U HRVATSKU NAKON DRUGOGA SVJETSKOGA RATA I NOVI SUŽIVOT

APSTRAKT: U radu se na temelju neobjavljenog i objavljenog arhivskog gradiva te literature obrađuje tema povratka iseljenih, izbjeglih i protjeranih Srba tijekom Drugoga svjetskoga rata na hrvatsko područje. Povratak su pratili različiti problemi: od tehničkih preko socijalnih do političkih, a nova jugoslavenska vlasti ih je rješavala, s manje ili više uspjeha, uvijek u skladu sa svojim političkim i ideološkim potrebama. Tema obrađuje razdoblje od 1944. do oko 1947. godine, kada se povratak, objedinjen s provođenjem kolonizacije, gotovo u potpunosti završava.

KLJUČNE RIJEČI: DF/FNR Jugoslavija, FD/NR Hrvatska, Srbi, unutarnja repatrijacija/povratak

Uvod

Po završetku Drugoga svjetskoga rata, važan zadatak nove jugoslavenske države bila je, između ostaloga, repatrijacija. Repatrijacija nije bila samo unutarnje političko pitanje, zato što su dolazili upiti iz inozemstva o njezinu provođenju te o tome kakav je stav jugoslavenskih vlasti prema vanjskoj i unutarnjoj repatrijaciji.¹ Povratak jugoslavenskih državljana iz inozemstva, posebice zatočenika koncentracijskih logora, prisilnih radnika i ratnih vojnih zarobljenika, koji su tijekom rata napustili zemlju, bio je tehnički i materijalno vrlo složen pothvat. Među povratnicima je bio i znatan broj Srba, pogotovo među prisilnim radnicima i ratnim vojnim zarobljenicima. Političko-ideološki i sigurnosno povratak ovih ljudi nije u većoj mjeri uznemiravao novu vlast kao primjerice povratak izbjeglica, pretežno vojnika, ali i brojnih civila, koje su potkraj i neposredno po završetku rata napustile jugoslavensko područje i nalazili se u tzv. logorima za raseljene osobe. Uz njih, veliku su prijetnju vidjeli i u povratku njemačkog stanovništva, evakuiranog i protjeranog pred kraj i po završetku rata

¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 4, Savet za poljoprivredu i šumarstvo, kutija 2, arhivska jedinica 35, Upit jugoslavenske ambasade u Washingtonu – Ministarstvu vanjskih poslova, br. 864, 23. 2. 1946. i Odgovor Ministarstva vanjskih poslova, br. 866, 4. 5. 1946.

s jugoslavenskog područja. Dodatno je ova zadaća bila zakomplicirana time što se vanjska repatrijacija morala odvijati u suradnji sa stranim predstavnicima i to ne samo s „bratskim Sovjetima“ nego i zapadnim saveznicima. Većih nesporezuma bilo je oko povratka Nijemaca, koji se u konačnici nisu vratili, a veliki broj zahtjeva za izručenjem ratnih zločinaca, kao i onih koji su jugoslavenske vlasti smatrale prijetnjom, dijelom je ispoštovan od saveznika, osobito u slučaju zahtjeva za izručenjem ustaša, dok je dijelom ostao „kamen spoticanja“ u vanjskopolitičkim odnosima sa zapadnim zemljama.²

Unutarnja repatrijacija u neposrednom poraću također je prepoznata kao značajan zadatak koji je, uz humanitarnu i socijalnu odrednicu, imao i snažnu političku notu te je trebao poslužiti učvršćivanju i širokom prihvaćanju nove komunističke vlasti. Unutarnjom repatrijacijom bili su obuhvaćeni iseljenici, izbjeglice i protjerane osobe³ koje su tijekom rata morale napustiti svoj uži zavičaj, ali su ostali u granicama Kraljevine Jugoslavije. Bile su to osobe koje su zbog vojnog zaposjedanja i aneksije jugoslavenskog područja od strane Njemačkog Reicha, Kraljevine Italije, Bugarske i Mađarske te djelovanju različitih domaćih vojno-gerilskih snaga, morale izbjeci. Među njima je bio i veliki broj Srba koji su napustili područje Nezavisne Države Hrvatske te potražili utočište i uporište na području Srbije.⁴ Prema procjenama Povereništva za socijalnu obnovu Srbije koje je preuzelo poslove i pismohranu Komesarijata za izbeglice i iseljenike, institucije koje je osnovala vlada Milana Nedića, u Srbiji je između 300 000 i 400 000 izbjeglica, a s područja NDH njih oko 200 000.⁵ Komesarijat

² Branko Petranović, prir., *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. juni 1945–7. jul 1948)* (Beograd: Arhiv Jugoslavije, Službeni list SRJ, 1995), Sjednica Politbiroa KP Jugoslavije od 12. IX. 1947., 586–587. (bilješka 581); Marica Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u „Novim poredcima“*. *Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014), 25–26, 167–173 i tamo navedeni izvori i literatura; Marica Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“. *Saveznički logori za 'raseljene osobe' u Italiji, Austriji i Njemačkoj*“, u: 1945. *Kraj ili novi početak?*. Уредник Зоран Јањетовић, 309–337. Београд: Институт за новију историју Србије, 309–337.

³ O iseljenim, izbjeglim i protjeranim Srbima s područja NDH vidi: Andrija Ljubomir Lisac, „Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.“, *Historijski zbornik*, 7, br. 1–4 (1956) 125–145; Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945* (Beograd: IRO Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1981), 114–169; Marica Karakaš Obradov, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine“, *Časopis za savremenu povijest*, 43, br. 3 (2011), 801–826.; Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH* (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014); M. Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u „Novim poredcima“*..., 135–182.

⁴ O razgovorima i ugovorima između Njemačkog Reicha i NDH o razmjeni stanovništva odnosno o useljavanju Slovenaca u NDH i iseljavanju Srba vidi: Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945* (Ljubljana, Beograd: Partizanska knjiga 1979), 208–211, 235–236; M. Karakaš Obradov, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine“..., 802–907; Marica Karakaš Obradov, „Migracije Slovencev na hrvaško območje v drugi svetovni vojni (izseljevanje in izgnanstvo)“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 52, br. 2 (2012), 141–147; M. Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u „Novim poredcima“*..., 35–48.

⁵ Pojavile se u i neke pretjerane procjene od 1 300 000 srpskih izbjeglica. Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ* (Beograd: Institut društvenih

za izbeglice i preseljenike skupio je od iseljenih i izbjeglih osoba s područja NDH oko pola milijarde kuna. Taj se novac koristio i za financiranje četnika u NDH. Iseljeni dobrovoljci Prvoga svjetskog rata koji su iz Slavonije dolazili u Srbiju i otprije su bili pripadnici četničkoga pokreta, kojem su se dolaskom u Srbiju i pridružili. Iseljeni i izbjegli Srbi prijavljivali su se i u vojne postrojbe Milana Nedića i Dimitrija Ljotića, a na područjima u Srbiji koja preuzimaju partizani prelaze i u njihove redove.⁶

U ljeto 1941. godine izbjeglička vlada raspolagala je podacima da u Beogradu djeluje Crveni križ i da je, uz njemačkog predstavnika, Petar Zec jedan od komesara te da se radi na ustrojavanju Srpskog Crvenog križa. Za hrvatsko područje raspolagali su podacima da je u Zagrebu osnovan Hrvatski Crveni križ te da je u njemu aktivan „sanitetski general Hočevar“ i da imaju kontakte s Crvenim križem u Beogradu da su „dobro organizirani i aktivni“. Djelatnost Crvenog križa, od samih početak rata pa sve do kraja, bila je iznimno značajna jer su njegova društva i djelatnici na razne načine pružali pomoć iseljenicima, izbjeglicama i protjeranim osobama.⁷

Pripreme za unutarnju repatrijaciju i povratak

Povratak srpskog stanovništva iz Srbije u Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, kao i na ostala područja, bilo samostalno bilo uz pomoć institucija „narodne vlasti“, započeo je još tijekom jeseni 1944. godine,⁸ ovisno o vojno-političkom stanju na području na koje su se vraćali. Na sjednici Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKO Jugoslavije) održane 17. studenog 1944. godine na prijedlog Andrije Hebranga odobren je iznos od 10 milijuna dinara za pomoć izbjeglicama.

U prosincu 1944. godine izrađen je i pravilnik o ustrojavanju Odbora za zaštitu izbjeglica i prognanika koji bi djelovali u sklopu narodnooslobodilačkih

nauka – Odeljenje za istorijske nauke, 1964), 40.; S. Milošević, *n. d.*, 312. Milošević navodi da se broj od 400 000 odnosi na sve izbeglice i preseljenike u Srbiji, ne samo Srbe. Opširnije o raznim procjenama broja iseljenih, izbjeglih i prognanih Srba s područja NDH vidi: M. Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u „Novim poredcima“...*, 179–182, 364–365.

⁶ S. Milošević, *n. d.*, 292, 356, 358; Čedomir Višnjić, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945.–1950.*, (Zagreb: Prosvjeta, 2003), 21; Živko Topalović, *Borba za budućnost Jugoslavije* (Paris, London: Sindikalist, 1967), 53. Topalović iznosi mišljenje da Nedić nije imao veću podršku Srba u Srbiji nego se oslanjao na izbeglice iz Hrvatske i bosanskih krajeva te na manji broj srpskih političara.

⁷ AJ, fond 731, Društvo Crveni krst Jugoslavije 1941–1948, kutija 512, Dopis iz Londona kraljevskom poslanstvu u Kairu, 18. 7. 1941. O djelovanju društava Crvenog križa tijekom Drugoga svjetskog rata na jugoslavenskom području predstoje još iscrpnija istraživanja. Od rujna 1944. nova jugoslavenska vlast preuzima kontrolu nad Crvenim križem. Branko Petranović, Ljiljana Marković, *prir., Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943–1945.*, (Beograd: Memorijalni centar „Josip Broz Tito“, Arhiv Josipa Broza Tita, 1991), Zapisnik sa zajedničke sjednice NKOJ-a i predstavnika kraljevske jugoslovenske vlade u Londonu koja je održana 19. kolovoza 1944. god., 39, 141.

⁸ O primjerima povratka Srba tijekom rata na područje NDH vidi: M. Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u „Novim poredcima“...*, 173–174.

odbora (NOO), pod njihovim nadzorom.⁹ Jedna od poteškoća koja je pratila život cjelokupnog stanovništva, posebice izbjeglice, bile su bolesti zbog čega je Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske (CK KP Hrvatske) tražio da se na području Banije „striktno pridržava karantena“. Masovniji povratak započinje u proljeće te osobito u lipnju i srpnju 1945. godine, a potom se vrlo skoro to pitanje pripaja i u najvećoj mjeri rješava provođenjem tzv. vanjske i unutarnje kolonizacije.

Pojedine narodne vlade snosile su troškove za povratak na svoje područje. Narodna vlada Hrvatske izdala je 2. lipnja 1945. godine „Propise i upute o vraćanju izbjeglica (repatrijacija) u Hrvatsku“. Solunski borci naseljeni na hrvatsko područje također su se vraćali pod gotovo istim uvjetima kao i ostali povratnici. Odjel za vraćanje izbjeglica pri Predsjedništvu Narodne vlade Hrvatske trebao je voditi cjelokupni pothvat povratka, uz suradnju s područnim predstavnicima vojnih i civilnih vlasti, a od velikog značenja bilo je i osnivanje Prihvatnih stanica na važnim prometnim raskrižjima.¹⁰

Ministarstvo socijalne politike osmišljavalo je strategiju kako što brže i učinkovitije vratiti sve izbjeglice. Upozoravalo se da se s njima treba postupati oprezno i obzirno i da će na taj način vlast pokazati svoju uvidavnost prema izbjeglicama te da će se potom lakše prevladati problemi koje prate povratak. Predloženo je da se izbjeglice iz gradova smjeste i u tuđe stanove, ukoliko njihovi nisu raspoloživi, a kod seoskog stanovništva gdje je stambenog prostora za zbrinjavanje bilo puno manje, predložena je gradnja privremenog smještaja. Predloženo je da se obnova seoskih kuća provodi planski i prati „buduću organizaciju poljoprivredne proizvodnje“ i „socijalno-kulturno podizanje sela“. Povratak na hrvatsko područje trebao je biti lakše provediv jer se računalo na brojne „napuštene njemačke kuće“ te da s toga područja ima dosta boraca koji će imati pravo prvenstva u kolonizaciji. Nadležno ministarstvo bilo je mišljenja da u Hrvatskoj nema problema s nedostatkom zemlje i da se većina izbjeglica već vratila.

Povratak u Bosnu i Hercegovinu bio je teži zbog velike razrušenosti sela i gradova, kao i nedostatka zemljišta i kuća koje bi se mogle dodijeliti izbjeglicama. O povratku službenika iz raznih državnih službi prijeratne jugoslavenske države zasebno se govorilo, te sugeriralo da se većina njih može vratiti u svoj „stari kraj“ jer su se „držali korektno za vreme okupacije“. U Hrvatsku se na početku vratio mali broj službenika, a u BiH nešto više. Ovaj plan je vjerojatno

⁹ AJ, fond 642, Ministarstvo socijalne politike DFJ/FNRJ, kutija 10, arhivska jedinica 33, Pravilnik povjerenika NKOJ-a za socijalnu politiku, 7. 12. 1944; Petranović, Marković, *n. d.*, Zapisnik sa sednice Nacionalnoj komiteta oslobođenja Jugoslavije održane 17. novembra 44 g., 62, 185.

¹⁰ Državni arhiv u Vukovaru (DAV), Arhivski sabirni centar Vinkovci (ASCV), fond 1008, Gradski narodni odbor Vinkovci, Pov. spisi 1947; AJ, 642–10, Prijedlog budžeta za unutarnju repatrijaciju Narodne vlade Hrvatske Ministarstvu financija DF Jugoslavije; Branislava Vojnović, ur., *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945–1952.*, sv. I (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005), 39; B. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ...*, 40.

jedan u nizu izrađenih planova za rješenje ovog pitanja i vjerojatno se samo dio planiranog ostvarilo u zadanom roku.¹¹

Na području Srbije izbjeglice su još tijekom 1944. godine održavale svoje skupove na kojima su se pripremali za povratak. U ožujku 1944. godine u Beogradu je održan skup i izglasana „Rezolucija Srba izbeglica“ u kojoj se zahvaljuju na „gostoprilstvu“ u Srbiji te osobito na brizi o 80 000 izbjegličke djece. U studenome 1944. godine *Glas Slavonije* objavio je na naslovnici tekst pod naslovom „Izbjegli Srbi pozdravljaju federalnu Hrvatsku“. Kaže se da je održana velika antifašistička skupština 60 000 izbjeglica iz Hrvatske, koji su „ujedinjeni i svrstani u JNOF-u“, te da su uputili brzojav Josipu Brozu Titu, maršalu Jugoslavije, u kojem kažu: „Izražavajući jednodušnost svih sinova Hrvatske, stavljamo se na raspoloženje ZAVNOH-u, u zajedničkim naporima za oslobođenje naše uže domovine.“ U Povjereništvu Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije 11. veljače 1945. godine izbjegli i iseljeni Srbi iz Hrvatske, s područja Bjelovara, Koprivnice, Čazme, Đurđevca, Križevaca, Kutine i Ludbrega, održali su sastanak na kojem su obaviješteni o „političkom položaju Srba u Hrvatskoj“ te o pripremama za organizirani povratak.¹²

Komanda grada Beograda od početka studenog 1944. godine trebala je dostavljati podatke Komesarijatu za izbjeglice iseljenike o izdanim dopuštenjima za povratak kućama. Zatraženo je početkom prosinca 1945. godine od Vrhovnog štaba NOV i POJ da svi predstavnici lokalnih vojnih vlasti popisuju povratnike te da ih upute da prije povratka trebaju zatražiti od nadležnih NOO „karakteristiku o svom držanju tijekom okupacije“ te nju predati NOO-u u mjestu povratka.¹³ No, taj se postupak nije dosljedno provodio.

Organizirani povratak planirao se provoditi ponajprije željeznicom. S potvrđama, tzv. objavama, Ministarstva socijalne politike izbjeglice su mogle besplatno putovati. Objava je mogla glasiti na jednu ili više osoba, ne nužno u obiteljskoj ili drugoj rodbinskoj vezi, nego im je mjesto povratka trebalo biti isto. Također se ponekada navodilo s koliko prtljage putuje, te što su po zanimanju. U prihvatnim stanicama trebale su se provoditi higijensko-zdravstvene mjere, popisivanje povratnika te su povratnici trebali dobiti hranu, po potrebi prespavati, a potom u zajedničkim transportima biti otpremljeni kućama. U srpnju 1945. godine, Ministarstvo socijalne politike DF Jugoslavije ustrojilo je u Zemunu, pokraj željezničke postaje, prihvatnu stanicu za „repatrijaciju izbeglica“. Lokalne vlasti trebale su organizirati prihvat povratnika i njihov prijevoz do posjeda, ukoliko nije bilo mogućnosti za prijevoz željeznicom. Prihvat je podrazumijevao podjelu hrane, obuće poljoprivrednih alatki i sl. te smještaj povratnika, ukoliko nije mogao biti na svom posjedu ili kući, bilo zbog razrušenosti ili boravka nekih drugih osoba. U pravilu su kolonisti i izbjeglice, koje su

¹¹ AJ, 642–10, Odelenje za repatrijaciju, Unutrašnja repatrijacija (autor načelnik Odeljenja za repatrijaciju Ministra za socijalnu politiku Jugoslavije Đorđe Krstić).

¹² „Izbjegli Srbi pozdravljaju federalnu Hrvatsku“, *Glas Slavonije*, 21. 11. 1944, 1; S. Milošević, *n. d.*, 312–313.

¹³ AJ, 642–10, Dopis Povereništva za socijalnu politiku – Komandi grada od 2. 11. 1944. i Dopis Povereništva za socijalnu politiku – Vrhovnom štabu od 3. 12. 1945.

vlasti NDH naselile, morale napustiti posjede. Onima koji su bili u partizanima ili su ih potpomagali pružena je pomoć u smještaju. Prikupljanje izbjeglica za povratak u ljetnim mjesecima bio je otežan i činjenicom da se ubirala ljetina na poljima, a izbjeglice su mogle dio ljetine ponijeti sobom te se nisu žurno odazivale na povratak do okončanja poljoprivrednih poslova. To je bio i slučaj s brojnim Slovencima naseljenim na srpske posjede na području NDH.¹⁴ Masovni valovi repatrijacije Slovenaca završeni su do polovine listopada 1945. godine, no i tijekom studenoga vraćali su se povratnici iz Like, kao i iz Bosne i Hercegovine, gdje se željeznički promet teže uspostavlja. U zadnjim valovima repatrijacije iz Hrvatske nalazili su se upravo seljaci kojima je odobreno da dovrše zemljoradničke poslove i pospreme urod, a dio povratnika se kasnije vraćao jer su sudjelovali u prvim radovima otklanjanja posljedica ratnih razaranja na područjima na kojima su naseljeni tijekom rata.¹⁵ Izbjeglice s bosansko-hercegovačkog područja koji su tijekom rata izbjegli i smjestili se u Slavoniju uslijed četničkih i partizanskih napada kao i gladi i bolesti, u ljeto 1945. godine, na nekim su područjima u Slavoniji okupljeni u logore koji nisu bili samo za „kažnjavanje i popravljene ljudi“ nego i za one izbjeglice koji nisu „neprijatelji NOB-a“ nego „nemaju od čega živjeti i nemaju nikakovog imetka“. Dio tih izbjeglica bio je smješten i u kuće Srba koji su se vraćali iz Srbije.¹⁶ U ljeto 1945. godine započelo je i prijavljivanje učiteljica/učitelja za povratak iz Srbije u Hrvatsku, a povratak se planirao nakon završetka školske godine. Bilo je i primjera onih koji su tražili propusnice samo za jednokratni odlazak u Hrvatsku zbog imovine.¹⁷ Među prvima su se na hrvatsko područje vratili solunski dobrovoljci kolonizirani u Adu, Palaču, Podrinje, Silaš i Šodolovce na osječkom i vukovarskom području, a koji su bili iseljeni početkom rata na mačvansko područje na sjeverozapadu Srbije.¹⁸

Komitet za socijalno staranje pri vladi FNR Jugoslavije preuzeo je skrb od Ministarstva za socijalno staranje za preostale izbjeglice te je tijekom 1946. godine radio na povratku izbjeglica, osobito na područje BiH, a što je bilo otežano zbog prometne nepovezanosti. Najbolji način bilo je korištenje kamiona do

¹⁴ AJ, 642–10, Odeljenje za repatrijaciju, br. 2128/45; Objave Ministarstvo socijalne politike DF Jugoslavije, br. 2052 od 21. juna 1945, br. 2129 od 23. juna 1945, br. 2211, br. 2215, br. 2216 i br. 2217 od 27. juna 1945, br. 2291 od 29. juna 1945, br. 2313 od 30. juna 1945; Arhiv Slovenije (SI AS), fond 1824, Delegacija Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, Odsek za repatrijacijo Zagreb, kutija 977, Dopis Delegacije za repatrijacijo Slovencev s Hrvaške – Ministarstvu za socialno politiko, Oddelek za notranjo repatrijacijo, 6. studenog 1945; S. Milošević, *n. d.*, 367–368; Милан Кољанин, „Избеглице из Глине у Србију 1941–1945.“, u: *Zbornik Glina*, urednici Drago Roksandić, Mira Kolar-Dimitrijević (Glina: Skupština općina Glina, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zavod za hrvatsku povijest, 1988), 365–368. Opširnije o povratku Slovenaca s hrvatskog i bosanskohercegovačkog područja vidi: M. Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u „Novim poređcima“*..., 224–227.

¹⁵ SI AS 1824–977, Dopis Delegacije za repatrijacijo Slovencev s Hrvaške – Ministarstvu za socialno politiko, Oddelek za notranjo repatrijacijo, 6. studenog 1945.

¹⁶ Državni arhiv u Slavonskom Brodu, Odjel u Požegi, fond 53, Mjesni narodni odbor Čaglin (1945–1952), Zapisnik sastanaka kotarskog NOO Požega, 17. svibnja 1945.

¹⁷ AJ, 642–10, Odeljenje za repatrijaciju, br. 2168–VII, 23. juna 1945.

¹⁸ Kasnije su na tom području obilježavali obljetnice povratka. *Politika*, 18. 9. 1972, 5.

kojih je bilo iznimno teško doći.¹⁹ Dio izbjeglica nastanjenih u gradovima još će se tijekom 1947. godine vraćati, osobito kada je Narodna skupština NR Srbije pooštrila uvjete za ostanak onim osobama koje su doselile u Beograd i ostale gradove, poslije 6. travnja 1941. godine. Zbog nedostatka prostora za smještaj službenika novog državnog aparata i smještaj državnih ustanova, tražilo se iseljavanje, osobito onih koji su doselili početkom rata. Smatralo se da oni koji se ne bave „nikakvim produktivnim radom“ trebaju iseliti. Zatraženo je od Narodnih republika (NR), pa kao i od NR Hrvatske, da se tim osobama pomogne ukoliko im je imovina uništena u ratu te da im se nađe smještaj i omogući zapošljavanje. Predsjedništvo Vlade NR Hrvatske tražilo je od oblasnih, kotarskih i gradskih narodnih odbora, MUP-a NRH, Javnoga tužiteljstva i Kontrolne komisije da se tim povratnicima „olakšaju“ smještaj i zaposlenje. Neki su se od potkraj rata pa po završetku rata i sve do kraja 1940-ih godina vraćali urediti pitanje imovine te se odlučili na ostanka u Srbiji, a posebice Vojvodini.²⁰

Ministarstvo za socijalno staranje predložilo je u svibnju 1946. godine vladi FNR Jugoslavije da je zbog stalnih i brojnih pitanja o nestalim osobama, posebice iz inostranstva, trebala osnovati i službu za nestale osobe. Pokretanje ovoga pitanja bilo je značajno i za iseljene, izbjegle i prognane osobe jer su one nerijetko bili onaj dio stanovništva koji se prijavljivao ili je bio otpreman na rad na područje Njemačkog Reicha.²¹

Problemi novog suživota

O povratku, smještaju i prilagodbi povratnika nije se mnogo pisalo u poslijeratnom tisku, a i jugoslavenska historiografija nije pokazala veće zanimanje za ovu problematiku, osim u slučaju povratka slovenskog stanovništva koje je tijekom rata s područja koja su okupirali Nijemci bilo iseljeno u velikom broju na područje Njemačkog Reicha i NDH, gdje je veliki broj stanovnika i sam izbjegao, te su u manjem broju iseljeni i u Srbiju.

Tisak je donosio vijesti o povratku srpskog stanovništva na područje Hrvatske u kojima su se isticali primjeri solidarnosti s povratnicima. U Vetovu na području Požege srpski povratnici su smješteni u hrvatska kućanstva, ukoliko nisu mogli u svoje kuće, i hrvatsko ih je stanovništvo isprva uzdržavalo priložima te pomagalo u izgradnji kuća. Takvih je slučajeva bilo i u Lici gdje je povratnicima ustupljena stoka, a na području Petrinje ustupljeno je oko 600 kuća za smještaj povratnika iz Srbije, a u Sunji oko 280. Sisački su radnici radili

¹⁹ AJ, 642–10, Odeljenje za repatrijaciju, 35–361, Dopis Komiteta za socijalno staranje – Predsjedništvu vlade FNR Jugoslavije, 6. 5. 1946; 35–368, Odgovor Predsjedništva vlade FNR Jugoslavije – Komitetu za socijalno staranje, 8. 5. 1946.

²⁰ AJ, 4–2, 35–970, Dopis MUP-a FNRJ – Predsjedništvu vlade FNRJ, 16. 7. 1947 i 35–971, Dopis Predsjedništva vlade FNRJ – vladama Hrvatske, Crne Gore, Makedonije, Bosne i Hercegovine i Slovenije; DAV, ASCV, 1008, Pov. spisi 1947; B. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ ...*, 40.

²¹ AJ, 4–2, 35–883, Dopis Komitet za socijalno staranje pri vladi FNRJ – Predsjedništvu vlade FNRJ, 24. 5. 1946.

bez naknade kako bi se došlo do sredstava za obnovu kuća, a grad Osijek je dodijelio sredstva za obnovu jednog sela u Lici, dva na Kordunu i jednog na Baniji. Građani Zagreba skupili su preko 200 vagona hrane za povratnike.²²

Za razliku od tiska koji donosi ponajprije samo „ružičastu stranu“ povratnika, a što je trebalo poslužiti izgradnji „bratstva i jedinstva“ i zatomljavanju „šovinizma“, koji je za jugoslavenske komunističke vlasti bio pojam koji je pokrivao brojne pojave u društvu, u dokumentima Komunističke partije i drugih državnih tijela pokazuje se drugačija slika te načini na koje su te probleme poslijeratne komunističke vlasti nastojale rješavati. Česta upotreba kvalifikacija „velikosrpske tendencije“ i „velikosrbi“ u dokumentima zasigurno je u nekim slučajevima poslužila etiketiranju onih koji se nisu slagali s jugoslavenskim komunistima.²³

I u posljednjim mjesecima rata, dok su još trajale vojne operacije, komunisti koji su predvodili partizanski pokret bili su iznimno posvećeni preuzimanju vlasti, obračunu s „narodnim neprijateljima“ i masovnijem pridobivanju stanovništva, između ostaloga, i rješavanjem međunacionalnih odnosa koje su komunisti u tim prvim poratnim danima rješavali različitim mjerama „zatomljavanja šovinizma“. Na višenacionalnim područjima, kao primjerice u Slavoniji, protjerivanjem preostalih Nijemaca i dijela Mađara, rješavanje odnosa između Hrvata i Srba nametnulo se kao prvorazredno. U siječnju 1945. godine na sastanku CK KPH u Topuskom Dušan Čalić – Cule govorio je o prilikama na području Slavonije ocijenivši da „stanje nije loše“, no, naglasio je da Srbima treba dati veću „ekonomsku pomoć“ jer neki Srbi smatraju da se srpsko stanovništvo u selima „prvo diglo na ustanak“, a da su ih partizani potom „zaboravili“ jer su sada „osvojili gradove“. Naveo je da su podijeljeni obuča i peći te da komunistički predstavnici razgovaraju sa srpskim stanovništvom te da su ti razgovori uspješni. Upozorio je i na „neriješene odnose“ između Čeha, Srba i Hrvata, te da su Nijemci „uglavnom protjerani“, kao i Mađari, osim onih kojima su članovi obitelji u partizanima.²⁴ Ubrzo nakon završetka rata 1945. godine na sjednicama CK KPH, kao i u dokumentima drugih državnih institucija, isticani su pretežno pravoslavni svećenici i drugi povratnici iz Srbije kao promicatelji „šovinizma“ i „velikosrpskih tendencija“ među srpskim stanovništvom. Djelovanje Katoličke crkve te „mačekovsko-ustaške reakcije“ smatrani su glavnim poticateljima „hrvatskog šovinizma“. Na sjednici održanoj u lipnju 1945. godine Duško Brkić navodi kao problem šovinizma koji se osobito razvio na području Srijema te se proširio i na istočnu Slavoniju kao i na osječko i virovitičko područje. Naveo je da su „velikosrpski elementi“ linčovali i ubijali zarobljene domobrane. Kao

²² „Iz naše zemlje. Požega“, *Borba*, 6. 8. 1945, 7; S. Milošević, *n. d.*, 368.

²³ O etiketiranju kao ustaša stvarnih i mogućih neprijatelja komunističke vlasti u Hrvatskoj kao osnova za njihov progon, a nerijetko i likvidacije vidi: Mario Jareb, „Etiketa „ustaštva“ kao izgovor za progon političkih protivnika u poslijeratnoj Hrvatskoj“, u: *1945. – Razdjelnica hrvatske povijesti*, urednici Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb, Mario, Katarina Spehnyak (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006), 289–304.

²⁴ B. Vojnović, *n. d.*, Zapisnik sa sastanka CK KPH, održanog 12. januara 1945. g. u Topuskom, 28.

poticatelje šovinizma vidio je Srbe koji su tijekom 1941. godine otišli u Srbiju i vratili se poslije rata u Hrvatsku, a među njima osobito su se u takvim stajalištima, prema Beliniću, isticali pravoslavni svećenici. Belinić je predlagao da se moraju spriječiti oni koji šire „velikosrpske“ parole i kažnjavati krivce te da se NOO moraju „pročistiti od bivših ustaša“. Pozvao je i na strogo kažnjavanje članova Partije koji su podlegli šovinizmu. Ivan Krajačić – Stevo istaknuo je da su na području Pakraca, Lipika i Orahovice nositelji „velikosrpske tendencije“ Srbi koji su se vratili iz Srbije, a Rade Žigić je istaknuo da je „među Srbima izbjeglicama vrlo slabo stanje“. Zbog takvih pojava jedan od zaključaka sjednice bio je da u Slavoniju moraju poslati „svoje instruktore“ koji bi radili na suzbijanju šovinizma.²⁵ Na sjednici održanoj u srpnju 1945. godine iznova je Marko Belinić upozorio je da u Slavoniji „jača šovinizam“ između Srba i Hrvata te da su „pravoslavni popovi aktivni“. U ljeto 1945. godine javno tužiteljstvo u Hrvatskoj na više razina izvješćuje o „šovinističkoj mržnji“ koju šire i oni Srbi koji se vraćaju iz Srbije te da među njima ima dosta onih „četnički raspoloženi“. Osječki Okružni komitet KP Hrvatske izvijestio je Oblasni komitet KP Hrvatske za Slavoniju da se stanje na vukovarskom i osječkom području vezano za šovinizam kod srpskog stanovništva nakratko stišalo“, a onda opet povratkom „srpskih popova iz Srbije“, koji su se povezali s „kulacima-šovinistima“, pogoršalo. Nije se odobravalala niti prevelika uključenost imućnijih srpskih seljaka u rad NOO-a jer se smatralo da oni u sprezi s pravoslavnim svećenicima razbijaju pravilan rad NOO-a, a osobito su im zamjerali „skrivanje žita“ što je poslužilo za otkrivanje „špekulanata“, „šovinista“ i „ostale bande“. Prema mišljenju predstavnika vlasti bilo je i „svijesnijeg dijela naroda“ koji nije prihvaćao takvo djelovanje „reakcije“. Ispreplitanje razumijevanja za stradanja Srba i za obnovu nacionalnih i vjerskih prava srpskog stanovništva sa suzbijanjem bilo kakvog oporbenog djelovanja protiv komunističkih vlasti bilo je stalno prisutno.²⁶ Unatoč narušenim odnosima komunističkih vlasti s vjerskim zajednicama, s nekima je odnos bio iznimno loš, s nekima i solidan, dio predstavnika Pravoslavne crkve u Jugoslaviji pa i Hrvatskoj puno je brže i lakše prihvaćao suradnju s predstavnicima vlasti iz više razloga (od onih načelnih kao što je državni i nacionalni koncept na kojima se temelji Pravoslavna crkva do onih praktičnih kao što je uzdržavanje obitelji).²⁷ Administrator pravoslavnih eparhija na podru-

²⁵ B. Vojnović, *n. d.*, Zapisnik sa sastanka CK KPH održanog 26. juna 1945. u Zagrebu, 75, 78,79, 80.

²⁶ B. Vojnović, *n. d.*, Zapisnik sjednice CK KPH od 13. VII. 1945. godine, 68; Vladimir Geiger, *prir., Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006), 233–236, 264–265; Vladimir Geiger, Mate Rupić, Mario Kevo, Egon Kraljević, Zvonimir Despot, *prir., Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska* (Slavonski Brod, Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Hrvatski institut za povijest, 2008), 526–527.

²⁷ O odnosu jugoslavenskih komunističkih vlasti prema religiji i vjerskim zajednicama u Jugoslaviji do početka 1950-ih godina vidi: Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970.*, I, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2002), 124–432.

ču Hrvatske episkop Arsenije posjetio je u kolovozu 1945. godine člana Srpskog kluba vijećnika Narodnog sabora Hrvatske i ministra pravosuđa Dušana Brkića. Iako *Borba* ne donosi razloge posjeta, zasigurno se razgovaralo i o povratku pravoslavnih svećenika kao i srpskog stanovništva iz Srbije u Hrvatsku.²⁸ U listopadu 1945. godine predstavnici Pravoslavne crkve, na upit vlasti, izvijestili su predsjednik vlade NR Hrvatske Vladimir Bakarić o povratku pravoslavnih svećenika i tražili materijalnu pomoć za svećenike koji su se vratili kao i za one koji se trebaju vratiti.²⁹

Solunski dobrovoljci koji su dobili zemlju u agrarnoj reformi u monarhiističkoj Jugoslaviji po povratku su često dolazili u sukobe s domaćim stanovništvom. U Suhopolju, ponašanje srpskog „dobrovoljačkog“ stanovništva, koje se vratilo iz Srbije, bilo je neprihvatljivo i Hrvatima i domaćim Srbima koje su optuživali da su ustaše i da nemaju pravo sudjelovati u poslijeratnoj vlasti. Ovi su im pak odgovarali sumnjičenjem o političkoj i vojnoj „prošlost“ povratnika iz Srbije, odnosno smatrali su da je većina njih podržavala četnike i druge vojne opcije u Srbiji, a ne partizane. Partizanski borci iz Suhopolja zbog takva su stanja uputili, u nekoliko navrata, u prvim poslijeratnim mjesecima, pisma Andriji Hebrangu, ministru industrije i predsjedniku Privrednoga savjeta Vlade, u kojima prosvjeduju zbog masovnog protjerivanja katoličkoga stanovništva, ne samo Hrvata, iz kotara Virovitica, ubijanja zarobljenih Hrvata te kolonizacije Srba u Viroviticu. U pismu stoji da „narod priznaje i znade da su pravoslavci stradali“ u ratu te da im žele „priskočiti“ u pomoć u izgradnji domova na „lijepi pravedni i pošten način“, a ne da „terorom i nasiljem“ dođu do onoga što su u ratu izgubili te traže da se zaštiti sav „poštenu živalj bez obzira na vjeru i naciju“.³⁰ Ministarstvo unutarnjih poslova Federalne Države Hrvatske poslalo je 10. srpnja 1945. godine izvještaj CK KPH o pogoršanju stanja u Slavoniji u kojem se spominju slične situacije. U kotaru Gradiška većina Srba koji su bili iseljeni, prognani ili su sami izbjegli u Srbiju 1941. godine primljena je u Narodnu miliciju „bez karakteristika i dokumenata“, a osumnjičeni su da su možda bili četnici ili nedićevci te da „vrše propagandu za kralja“ i „razbijaju bratstvo i jedinstvo u narodu“. U partijskim izvještajima spominjalo se da se „velikosrpske tendencije osjećaju“ oko Osijeka i Virovitice te da su ih širili Srbi koji se vraćaju iz Srbije, posebice pravoslavni svećenici. I na području Bjelovara utvrđeno je u rujnu 1945. godine da Srbi povratnici iz Srbije iskazuju „mržnju prema Hrvatima“. U jednom selu u okolici Daruvara Srbi koji su se vratili nisu htjeli glasovati ako glasuju Hrvati kolonisti, premda je dio tih kolonista aktivno sudjelovao u Narodnooslobodilačkoj borbi, a dio njih su također bili izbjeglice i prognanici s

²⁸ *Borba*, 9. 8. 1945, 2.

²⁹ Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske, kutija 3, Pismo Crkvenog sinoda SPC-a o povratku izbjeglih svećenika, 29.10.1945.

³⁰ Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić, prir., *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005 i Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje 2009) 221–226; *Politika*, 18. 9. 1972, 5.

hrvatskog i bosansko-hercegovačkog područja koji su tijekom rata našli utočište na tom području. Napetosti je bilo i u Srijemu³¹. Odande su često stizale vijesti o „osvetničkim tendencijama Srba“ i maloj zastupljenosti Hrvata u „rukovodećem kadru“, koji je sastavljen od Srba koji smatraju da „poštenih Hrvata nema“ te da i s tim jednim Hrvatom u upravi „imaju muku“. Vrhunac sukoba na nacionalnoj osnovi bila je pucnjava između „narodnih milicija“ kotara Borovo i kotara Vinkovci jer je zapovjednik jedne bio Srbin, a druge Hrvat. Okružni komitet KPH izvijestio je u srpnju 1945. godine da su Srbi povratnici iz Srbije „neprijateljski raspoloženi prema NOP-u“, javno govore „da Hrvate treba klati“ te da treba „glasati za kralja Petra“. U izvještaju se kaže i: „Od takovih čistimo sela.“³² Kotarski komitet KPH Đakovo obavijestio je Okružni komitet KPH Brod da Srbi s njihova područja, povratnici iz „zarobljenišтва“ iz Njemačke, a vjerojatno se radilo ne samo o vojnim zarobljenicima nego i osobama koje su bile na prisilnom radu, osobito iz Majara i Velikog Nabrđa – govore da je „njemačka kultura najviša, tehnika najsavršenija“. Također su iskazivali simpatije za Engleze i Amerikance te nisu dopuštali „omladinkama pjevati pjesme protiv kralja“.³³

I na drugim područjima gdje su živjeli Hrvati i Srbi bilo je sličnih pojava. Ivan Krajačić – Stevo na sjednici CK KPH u srpnju 1945. godine kao probleme na području Bjelovara navodi ubojstva zarobljenih domobrana koja su izvršili pripadnici III Crnogorske divizije te Krajačić ističe da Srbi povratnici iz Srbije „govore o kralju Petru“ i da se tim povratnicima treba „posvetiti pažnju“.³⁴ Početkom kolovoza 1945. godine na sjednici CK KPH Karlo Mrazović – Gašpar upozorio je na pojavu „šovinizma“ u Dvoru i Kostajnici. Rade Žigic govorio je u stanju u Lici te naglasio da postoji „nepovjerenje“ između Srba i Hrvata te da

³¹ B. Petranović, prir., *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. juni 1945–7. jul 1948)*, Sjednica Politbiroa KP Jugoslavije od 16. 6. 1945, 68, 381–382. Srijem je, prema nekim procjenama, napustilo 1941. godine oko 50 000 Srba. Tijekom 1942. i početkom 1943. vlasti NDH su tražile proglašenje Srijema ratnom zonom i evakuaciju muškog pravoslavnog stanovništva zbog velikog udjela u ustaničkom pokretu. Nijemci su to odbili kako se ne bi naštetilo poljodjelskim radovima. Novak Petrović, „Namere ustaške vlasti da protera pravoslavno sveštenstvo iz Srema“, *Istraživanja*, I (1971), 170–180; Жељко Бјељац, Александра Терзић, „Миграције на територију Војводине 1945–1948. Узроци и демографске последице“, u: *1945. Крај или нови почетак?*. Уредник Зоран Јањетовић, 309–337. Београд: Институт за новију историју Србије, 380., билj. 19.

³² HDA, 1220 - 4, Izvještaj MUP-a FD Hrvatske o nepravilnostima na području oblasnog NOO-a Slavonije od 10. srpnja 1945 i Izvještaj Antuna Bibere – Teheka od 16. 9. 1945. Zapažanja na Slavoniji; Marijan Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.* (Zagreb: Školska knjiga, 1990), 36, bilj. 100; Z. Dizdar, V. Geiger, M. Pojčić, M. Rupić, prir., *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti* 187–194.; V. Geiger, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 285–286; Č. Višnjic, n. d., 42, 177.

³³ HDA, fond 1846, Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske Slavonki Brod, kutija 6, Izvještaj Kotarskog komiteta KPH Đakovo – Okružnom komitetu KPH Brod od 26. travnja 1946.

³⁴ B. Vojnović, n. d., Zapisnik sjednice CK KPH održane 18. VII.1945. godine u Zagrebu, 72.

se pojavio i „ustaško-četnički“ letak koji poziva „narod na ustanak“ pod vodstvom kralja Petra.³⁵ U rujnu 1945. godine na sjednici prvenstveno se razgovaralo o izbornoj kampanji, no, spomenuto je da su postojale napetosti između Srba koji su ostali u Hrvatskoj tijekom rata i bili u hrvatskim domobranima u DORA pukovnijama³⁶ i onih koji su se vratili iz Srbije.³⁷ Tijekom rata niti partizani nisu uvijek blagonaklono gledali na pristupanje muškog srpskog stanovništva u DORA pukovnije o čemu svjedoči i slučaj zarobljavanja jedne DORA pukovnije kod mjesta Bulinac na bjelovarskom području krajem 1942. godine. Tada je nakon, „višesatnog nagovaranja“, od 400 Srba s Banovine, Korduna i Bosanske Krajine samo njih 30 prešlo partizanima. Zapovjednik, Srbin iz Srbije oženjen za Hrvaticu iz Bosne, strijeljan je.³⁸ Za pretpostaviti je da su i poslije rata bili i dalje sumnjičavi prema tim ljudima, ali ne u takvoj mjeri da ih je to moglo stajati života.

O problemu šovinizma govorilo se i na sjednici plenuma CK KPH 24. kolovoza 1946. godine u Zagrebu. Utvrdili su da je u porastu kod Srba i kod Hrvata. Raspirivanje šovinizma kod Srba koje se pokazivalo i pljačkanjem u kojem su sudjelovali i demobilizirani partizani, tumačeno je kao posljedica teškog ekonomskog stanja (porušene kuće, nedostatak stoke i alata). Istaknuto je da u istočnoj Slavoniji u „bogatim selima“ organizirano radi „velikosrpska inteligencija koja se vratila iz Srbije“ predvođena pravoslavnim svećenicima. U nastavku se navodi da se oni povezuju „ustaško-mačekovskom inteligencijom“. Zaključeno je da se mora što više pomoći razrušenim srpskim, ali i hrvatskim selima.³⁹

Šovinizam kao predmet rasprave javlja se i tijekom 1947. godine. Na sjednici CK KPH održanoj 13. veljače 1947. godine i dalje se raspravljalo o pojavama šovinizma na području Vukovara i Osijeka kojeg raspiruju „velikosrbi“, a kod Hrvata na brodskom području pak postoji uvjerenje da su Srbi privilegirani.⁴⁰ Na toj je sjednici Dušan Brkić napomenuo da na području Đulovca

³⁵ B. Vojnović, *n. d.*, Zapisnik sa sjednice CK KPH održane 3. augusta 1945. godine u Zagrebu, 83–84; Č. Višnjic, *n. d.*, 42,

³⁶ Domobranske radne (DORA) pukovnije osnovane su 1942. godine i popunjavane su pretežno Srbima i one nisu vojno djelovale. Zbog potrebe Nijemaca za radnom snagom znatan broj Srba iz DORA pukovnija je tijekom 1943. prebačen na rad na područje Trećeg Reicha. Pristupanje DORA pukovnijama donosilo je zaštitu ne samo onima koji u njih pristupe već i njihovim obiteljima. Opširnije vidi u: Nikica Barić, „Položaj Srba u domobranstvu Nezavisne Države Hrvatske, 1941.- 1945.“, *Polemos*, 5, br. 1–2 (2002), 159–175.

³⁷ B. Vojnović, Zapisnik sa sjednice CK SKH održane 21. septembra 1945. g. u Zagrebu, 122.

³⁸ Ivan Šibl, *Ratni dnevnik* (Zagreb: Naprijed, 1960), 192–196. O primjerima prihvaćanja „suradnje“ pravoslavnog stanovništva s vlastima NDH, kao načinu izbjegavanja progona za jednu stranu te mjera za smirivanju pobune za državu te stajalištu i mjerama partizana prema takvim pojavama vidi: M. Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u „Novim poredcima“*..., 165–166, 179.

³⁹ B. Vojnović, *n. d.*, Zapisnik sa sjednice plenuma CK KPH održane dana 24. VIII. 1946. g. u Zagrebu, 251.

⁴⁰ B. Vojnović, *n. d.*, Zapisnik sa sjednice biroa CK KPH CK KPH održane 13. II. 1947. godine u 17 sati u Zagrebu, 319.

kod Daruvara „politički djeluje“ grupa četnika.⁴¹ Antun Biber – Tehek naglasio je da „velikosrpski šovinizam“ lakše zahvaća mase gdje je lošije materijalno stanje srpskog stanovništva, među kojem se, u ustaničkim krajevima javio i problem „solunaštva“, odnosno stajalište da se dobije privilegirani položaj na temelju ratnih zasluga“, a to „ruši bratstvo“.⁴² U elaboratu o političkom stanju i aktivnostima Narodne fronte 1947. godine navodi se da pravoslavni svećenici koji su se vratili iz Srbije nastoje povratiti utjecaj u masama tako što izvršavaju sve obaveze prema državi i „uvlače“ se u razne odbore i komisije i onda djeluju „negativno“. Osobito je zabilježeno jačanje šovinizma kod Srba u kotarima Slatina, Novska, Gradiška, Vinkovci.⁴³

Iako se nerijetko pravoslavni svećenici prozivaju kao širitelji šovinizma, predstavnici Pravoslavne crkve iz Hrvatske imaju razvijene kontakte s predstavnicima „narodne vlasti“ u Hrvatskoj te su tražili da se svi pravoslavni svećenici vrate i kritizirali su njihovu sporost kod povratka. Srpska pravoslavna crkva već je krajem listopada 1944. godine pozvala pravoslavno svećenstvo, ako su to ratne prilike dopuštale, da se vrati u zavičaj. Prije toga morali su se obratiti vojnim vlastima te ukoliko se nisu „ogrješili o interese naroda“ dobiti dopuštenje i materijalnu potporu za povratak. To je zasigurno utjecalo na brojnost svećenika povratnika kao i činjenica da su se neki dobro snašli u Srbiji, a neki su se prihvatili i različitih svjetovnih poslova koje nisu bili voljni napustiti. Izaslanstvo srpske pravoslavne crkve iz Hrvatske, „odani rodoljubi i članovi Narodnog fronta“, posjetilo u travnju 1947. godine patrijarha Gavrila i tražilo da se pravoslavni svećenici vrate u Gornjokarlovačku eparhiju, iz koje se još 52 svećenika nalazila u Srbiji. Patrijarh je odgovorio da su svećenici već pozivani da se vrate te da je poziv ponovljen i 1947. godine u „strožoj formi“. Izaslanstvo iz Hrvatske se pozivalo na „negodovanje naroda“ te tražilo da se u suradnji s vlastima i predstavnicima Srba iz Hrvatske dogovori što skoriji povratak. Osobito su istaknuli Dušana Brkića, potpredsjednika vlade NR Hrvatske, kao čovjeka koji „pokazuje razumijevanje i poklanja im dosta pažnje“, a i sam je patrijarh ustvrdio da je Brkić, iako komunist, dobar čovjek. Potom je patrijarh, opravdavajući oklijevanje svećenika, naveo neke primjere lošeg odnosa prema njima u Bosni i Srbiji (istjerivanje iz kuća i zabrana odnosno ometanje bogoslužja). Iako nije spomenuo napade u Hrvatskoj, ipak je takvih slučajeva bilo. Vlasti su zasigurno prešutno podržavale napade Hrvata komunista na katoličke svećenike te napade Srba komunista na pravoslavne svećenike (napadi na mitropolita zagrebačkog Damaskina u Pakracu i na gornjokarlovačkog vladiku Nikanora u Kistanju, a kasnije je zabilježeno još napada u Titovoj Korenici, Kostajnici i u okolici Kutine). Čini se da su naponi pojedinaca iz pravoslavne crkve u Hrvatskoj za povratak pravoslavnog svećenstva ipak imali učinka jer se njihov broj u Hrvatskoj 1949. godine povećao na 145 (1947. godine ih je bilo 107). No, to brojčano

⁴¹ Isto, 320.

⁴² Isto, 325.

⁴³ B. Vojnović, *n. d.*, Prilog 14. elaborat o političkom stanju i aktivnostima NF u 1947, 616.

povećanje nije ujedno značilo i vraćanje utjecaja među pravoslavnim stanovništvom koje se u velikoj mjeri počelo udaljavati od crkve.⁴⁴

I na područje Bosne i Hercegovine Srbi koji su tijekom rata iseljeni, prognani ili sami izbjegli u Srbiju vraćali su se većinom samostalno i neorganizirano, s mnogim problemima oko prijevoza i prehrane, a ubrzo su nastali i politički problemi. Nove su ih vlasti nerijetko optuživale za „reakcionarno“ djelovanje u korist prijeratne države i za potporu četnicima. Također su zabilježeni sukobi srpskoga stanovništva sa stanovništvom drugih vjerskih i nacionalnih skupina, muslimanima i Poljacima, koji su prijavljivali paljenje kuća i otuđivanje imovine te su zbog takva stanja lakše donosili odluku o iseljavanju u Poljsku. Da „bratstvo i jedinstvo“ u neposrednom poraću nije bilo „iskovano“ i na području Cazina potvrđuju partijski dokumenti u kojima stoji da „srpski živalj“ i dalje „gaji šovinističku mržnju prema muslimanima“.⁴⁵

Političku i vojnu raznolikost srpskoga stanovništva koje je iseljeno, izbjeglo ili prognano u Srbiju i njegovo djelovanje nakon povratka u zavičaj komentirao je i Josip Broz Tito u prosincu 1945. godine: „Izbjegllice su zagadile svuda gdje su došle.“⁴⁶

Povratak se dijelom, vremenski i prostorno, podudarao s kolonizacijom u kojoj je srpsko stanovništvo imalo veliki udio.

Zaključak

Teške materijalne i socijalno-zdravstvene prilike, u kakvima je živjelo cjelokupno stanovništvo u neposrednom poraću, u većoj je mjeri pogađalo i veliki broj izbjeglica. Razrušene prometnice, kuće i zgrade te prisutnost brojnih bolesti i nedostatak hrane bilo je okruženje u kojem se morao odvijati povratak i život izbjeglica na cijelom jugoslavenskom području pa tako i na hrvatskom. Nelagodu je dodatno stvaralo svježije sjećanje na progone kojem je srpsko stanovništvo bilo izvrgnuto na području NDH te je dio njih poticao na zahtjeve za povlaštenim položajem ili na osvetničko ponašanje. Nove jugoslavenske vlasti poduzimale su brojne mjere kako bi unutaraju repatrijaciju što urednije provele te nastojale politički pridobiti izbjeglice što se nije uvijek pokazalo lakim zadatkom. Nadzor političkog usmjerenja izbjeglica ponekad se provodio snažnom agitacijom, a ponekad „odstranjivanjem“ stvarnih i mogućih neistomišljenika. Veliki migracijski valovi koji su se odvijali tijekom Drugoga svjetskoga rata na jugoslavenskom području nastavili su se i po završetku rata, a dio tih migracija, povratak izbjeglica i kolonizacija, trebao je na nekim područjima obnoviti prijašnju demografsku i nacionalnu sliku, a na nekima stvoriti novu.

⁴⁴ HDA, 1220, kutija 3, Izvještaj o deputaciji svećenstva NR Hrvatske kod patrijarha Gavrila, 17. 4. 1947; P. Радић, *n. d.*, 151, 166; Č. Višnjić, *n. d.*, 196.

⁴⁵ Vera Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950*. (Ljubljana: Tiskarna Ljubljana, 1993), 35–36; Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine* (Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 2000), 46–49, 68–69.

⁴⁶ B. Petranović, prir., *Zapisnici sa sednica Politbira Centralnog komiteta KPJ (11. juni 1945–7. jul 1948)*, Sjednica Politbira KP Jugoslavije od 5. XII. 1945., 112. U objavljenom dokumentu napisana je riječ „zagazile“, a ne „zagadile“ što je vjerojatno pogreške u pisanju. Č. Višnjić, *n. d.*, 43. (autor navodi citat s riječju „zagadile“).